

Оксана Яценко

ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС БІЛОГВАРДІЙСЬКОЇ НАВАЛИ (ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ 1919 Р.)

У статті розглядаються події українсько-білогвардійської війни 1919 року та висвітлюється діяльність подільської кооперації на звільненій території в умовах осінньої кризи Директорії Української Народної Республіки.

Ключові слова: Добровольча армія генерала А. Денікіна, Українська галицька армія, уряди УНР, «Рада Трьох», кооперативні союзи й товариства, зловживання службовим становищем, забезпечення української армії.

У сучасній історичній науці зроблено значні кроки у дослідженні маловідомих сторінок Української революції 1917–1921 років. Однак події тих буремних років продовжують цікавити науковців і краєзнавців, притому тематика досліджень розширюється й спрямована на вивчення різноманітних періодів діяльності Української Народної Республіки.

На жаль, роль і місце кооперативних організацій і установ Поділля під час боротьби проти білогвардійської навали 1919 р. майже ніхто не розглядав, і тому дослідження цього періоду не втрачає своєї актуальності й повинне стати предметом вивчення сучасного покоління кооператорів.

Важливим джерелом для пізнання військово-політичних обставин того часу залишаються праці безпосередніх учасників тих подій, серед яких потрібно виділити мемуари Д. Дорошенка¹, О. Доценка², М. Капустянского і Є. Маланюка³, І. Мазепи⁴, М. Омелянович-Павленка⁵, П. Скоропадського⁶, М. Чеботаріва⁷.

У сучасних наукових працях М. Ковальчука⁸, В. Крупини⁹, В. Литвина¹⁰, В. Лозового¹¹, О. Ресента¹², В. Солдатенка¹³ та ін. висвітлені маловідомі сторінки діяльності Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР), розглянуті спроби налагодження єдиного фронту проти більшовицької Росії, здійснено аналіз політичної ситуації і відносин між Директорією УНР та лідерами Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) тощо. Важливе місце в дослідженні Білого руху на теренах Наддніпрянської України займають праці С. Корновенка¹⁴, у яких автор докладно проаналізував аграрну політику білогвардійського руху. Архітектоніка його останньої монографії «Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.)» надає можливість усвідомити всі розбіжності у вирішенні головного питання – земельного, котре протягом революційних подій 1917–1920 років намагалися здійснити на території України більшовики, білогвардійці та влада УНР. Однак С. Корновенко та інші дослідники не звернули уваги на кооперативний сектор економіки, майже не торкалися діяльності кооперації в умовах відродження «єдиної і неподільної Росії».

Слід зазначити, що у фундаментальній праці «Історія українського кооперативного руху» І. Витановича¹⁵ та декількох доробках вітчизняних науковців М. Алімана, С. Бабенка, С. Гелея та ін.¹⁶ період білогвардійської навали висвітлений вкрай мало і не відкриває усієї картини економічної політики й ставлення уряду генерала Денікіна до кооперації. У дисертаційному дослідженні І. Фаренія «Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект)»

© Яценко Оксана Василівна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка.

режим генерала А. Денікіна характеризується «брутальним ставленням до кооперації»¹⁷ та змальовується як сила, що проводила політику реквізицій і пограбування кооперативного майна, здійснювала арешти й вбивства кооператорів тощо. Але дослідник майже не торкається особливостей діяльності подільської кооперації і не аналізує події навколо армії УГА.

Стан кооперації на Поділлі під час білогвардійської навали частково висвітлено у наукових працях В. Подоляна¹⁸ і В. Рекрута¹⁹, але автори не виокремлювали цей період, а розглядали відносини між кооперативними організаціями і білогвардійською адміністрацією в загальному контексті розвитку подій у роки Української революції.

Отже, метою даної розвідки є спроба проаналізувати діяльність подільської кооперації у другій половині 1919 року та визначити її роль і місце у вирішенні нагальних потреб українських військових формувань і населення краю.

Насамперед, бачиться доцільним розглянути воєнно-політичну ситуацію, яка передувала розгортанню крупномасштабних військових дій між ЗСПР та армією УНР. Зазначимо, що важливим моментом, який остаточно зруйнував усі сподівання Директорії УНР на визнання України як суверенної держави, стало рішення Паризької мирної конференції у травні 1919 р. про визнання білогвардійського режиму генерала А. Колчака як майбутньої всеросійської влади. Це означало, що Україна розглядалася не інакше як частина Російської держави й могла, у кращому випадку, розраховувати на автономію у складі цієї країни. Більше того, за дослідженням М. Ковальчука, Вища Рада держав Антанти надала дозвіл Польщі повністю окупувати Галичину, що й призвело до потужного наступу озброєної тією ж Антантою армії генерала Галлера та відступу УГА за Збруч²⁰. Таким чином, провідні країни світу не визнали обох українських держав й Акт злуки 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР не мав для них ніякого значення. Фактично, це була повна втрата можливості утвердити українську державність на міжнародній арені.

На диво, вище керівництво УНР такі рішення Антанти прийняло лише «до відома». Майже через півтора місяця після трагічного для України вердикту, 9 липня 1919 р., у «Віснику Української Народної Республіки» була оприлюднена заява Голови Ради народних міністрів УНР – відомого кооператора Б. Мартоса про те, що «Антанта... затягує справу визнання суверенних прав Українського Народу і тим чинить йому великі перешкоди в боротьбі з російськими більшовиками»²¹. Однак такі заяви вже не змогли вплинути на долю України, яка волею Антанти була приречена на поділ етнічної території та розкол українського народу. УНР не залишалося нічого іншого, крім жорстокої боротьби проти більшовицької і «білої» Росії. Безперечно, такий перебіг подій на міжнародному рівні викликав глибоке розчарування й зневіру у політичних колах УНР.

Зазначимо, що у березні-липіні 1919 р. Поділля було окуповане військами Червоної армії. У цей час українські війська, після поразки у лютому 1919 р., перегрупувалися на Волині, 3 червня здобули Кам'янець-Подільський, а з переходом 25 липня УГА на територію Поділля розпочався потужний наступ на Правобережній Україні²². Водночас генерал Денікін 3 липня віддав наказ про похід на Москву, згідно з яким військам В. Май-Маєвського доручалося зайняти Київ і чорноморське узбережжя України, в тому числі й Одесу²³. Невдовзі під ударами українських військ була звільнена Вінниця (10 серпня), а 30 серпня - здобутий Київ. Білогвардійці наступом зі сходу 31 серпня також увійшли до української столиці. До речі, «добровольці» на той час уже заволділи Одесою (25 серпня), що значною мірою зашкодило намірам Директорії здобути вихід до моря, який, на думку голови уряду УНР Б. Мартоса, мав забезпечити «вікно в Європу»²⁴.

Після взяття Києва українською та Добровольчою арміями відбувся прикрий інцидент, котрий сучасні дослідники називають «Київською катастрофою», причини якої й до нині не мають чіткого визначення. Сталося так, що українська армія як переможець у боротьбі за Київ з незрозумілих причин була виведена за межі столиці. Притому у заяві білогвардійського генерала Бредова зазначалося,

що якщо українські частини не залишать місто, проти них буде застосовано силу²⁵. Не вдаючись до оцінки цих подій, зазначимо, що пасування галицьких генералів М. Гарнавського і А. Кравса перед командуванням Білої армії, на нашу думку, негативно вплинуло на моральний стан армійських формувань та посягло певну недовіру у відносинах між українцями з Наддніпрянщини і Галичини, що у подальшому розвитку воєнних подій завдало непоправної шкоди у боротьбі проти ворогів української державності.

Таким чином, восени 1919 р. воєнно-політична ситуація склалася так, що Українській Народній Республіці неодмінно потрібно було захищатися від більшовиків і білогвардійців. Зрозуміло, що перші і другі були лютими ворогами української державності. Зокрема, у розпорядженні головнокомандування Збройних сил Півдня Росії штабу військ Новоросійської області від 1 вересня 1919 р. звучало однозначне твердження: «Ми Української республіки не визнаємо — воюємо за єдину Росію... Тому петлюрівці повинні або роззброїтися, або залишити межі Росії»²⁶. До речі, денікінське командування не розпочинало масштабні військові дії проти УНР лише тому, що основні сили добровольців були задіяні у поході на Москву, а на окупованій частині території України змушені були вести боротьбу проти війська «батька» Махна та інших повстанських загонів. Отож станом на 15 вересня 1919 р., українські війська контролювали все Поділля, південно-східну Волинь, південно-західну Київщину та північну частину Херсонщини²⁷. Таке умовне затишся дозволило українській владі підвищити боєздатність армії та налагодити нормальне життя на звільненій території.

Прикметно, що, незважаючи на хитке військово-політичне становище УНР у другій половині 1919 р., на нашу думку, саме у цей час подільська кооперація набула найкращого розвитку. Переконливим аргументом на користь цього твердження може стати те, що кооператорам вперше вдалося реалізувати давню мрію про утворення єдиного центру управління кооперацією краю. Так, у м. Вінниці 29-30 вересня 1919 р. відбувся з'їзд представників кооперативних союзів України (звільнених територій), які утворили «Раду Трьох» як координуючий кооперативний центр із представників трьох основних напрямків діяльності кооперації – споживчої, кредитної та сільськогосподарської. Також форум ухвалив рішення про створення Подільського крайового кооперативного комітету²⁸. Зібрання обрало Кооперативне бюро при Міністерстві народного господарства, а О. Мицюка – товаришем міністра народного господарства УНР²⁹.

Важливою подією у розвитку кооперації стало створення Кам'янець-Подільського і Вінницького «Господар союзів», котрі виникли на Поділлі вперше як центри обслуговування сільськогосподарського виробництва й об'єднали розрізнені хліборобські товариства та заготівельно-збутові кооперативи у цій сфері. Так, 27 липня 1919 р. був утворений Кам'янець-Подільський «Господар союз», правління якого очолив Х. Лебідь-Юрчик³⁰, а 27 вересня постав аналогічний Вінницький регіональний союз на чолі з інженером Б. Брояківським³¹.

Безперечно, утворення вищеназваних галузевих спілок стало визначною подією у розвитку кооперативного руху Поділля, адже порівняно з іншими видами кооперації сільськогосподарська розвивалася найгірше.

Ключове місце в організаційній структурі подільської кооперації займав Подільський Союз-банк. Під керівництвом активного учасника визвольних змагань П. Відібиди, станом на середину 1919 р., ця потужна установа набула статусу головного фінансового центру, через який Департамент інтенданства УНР проводив закупівлі військового майна з метою постачання товарів повсякденного попиту та вкрай необхідних машин і механізмів для сільськогосподарського виробництва, здійснював експортно-імпортні операції³². Крім того, в умовах катастрофічної епідемії тифу Союз-банк брав активну участь у закупівлі необхідних лікарських препаратів, виділяв кошти для утримання хворих бійців, турбувався про хворих кооператорів тощо. Так, ще у червні-серпні 1919 р. Проскурівське відділення Подільського Союз-банку для потреб Народної управи та Запорізької групи військ

поставило каустичної соди, мила, халатів та інших профілактичних препаратів на загальну суму 332 тис. крб.³³ У листопаді правління Союз-банку ухвалило постанову про безоплатний відпуск продуктів харчування Вінницькому військовому шпиталю у рахунок взаємозаліків з «Централом» (на суму 400 тис. крб.); про виділення 100 тис. крб. допомоги для Особливої комісії по боротьбі з епідемією та делегувало туди свого представника (О.М. Тихомирова); про влаштування окремої палати у лікарні імені М. Пирогова для хворих співробітників при умові оплати праці і необхідних видатків за рахунок Союз-банку³⁴.

Таким чином, внаслідок цілеспрямованої політики уряду на підтримку української кооперації як основної економічної сили, що здатна вирішити всі проблеми держави, у червні-вересні 1919 р. на території УНР, на наш погляд, був запроваджений устрій з ознаками своєрідної кооперативної республіки. Однак відверта соціалістична орієнтація уряду Б. Мартоса, прихильність прем'єра до кооперації й невизначені відносини з диктатором ЗУНР Є. Петрушкевичем стали важливими причинами для зміщення Бориса Миколайовича з посади Голови РНМ. Проте ми схиляємося до думки, що приводом для різкої критики Б. Мартоса послужила не його орієнтація на кооперативізм, вона стала лише прикриттям справжніх помислів опонентів з капіталістичного табору і так званої отаманської еліти. Вочевидь, об'єктом атаки стала фінансова політика уряду, орієнтована на запровадження прозорого обліку, здійснення контролю за використанням коштів та регулювання цін на закупівлю стратегічних ресурсів. Ці заходи значно обмежили розмір грошових надходжень отаманам особисто в руки, а «патріотам» з числа приватних комерсантів звели нанівець доступ до «дійної корови» – державної скарбниці УНР. Такі факти яскраво викладені у спогадах учасників тих революційних подій. Зокрема, генерал М. Омелянович-Павленко писав: «не раз бачили «тріумфальний» виряд отамана ХХ ст. на партизанщину: купка верхівців у старокозацьких убраннях, а далі вози, вози..., а на них майно, майно та кілька козаків...»³⁵. Відомо, що «героїчний» отаман Волох після невдалої спроби державного перевороту 1919 року при втечі не забув прихопити Державну скарбницю³⁶. Микола Чеботарів навів красномовний приклад про керівника хлібного департаменту Міністерства продовольчих справ УНР П.Є. Дормана – зрусифікованого німця, підполковника Генштабу російської армії, який також вірно «служив» Українській революції, але при цьому зумів відправити цілий транспорт збіжжя в Константинополь на свою приватну адресу та згодом у Франції володів Іспансько-французьким банком і жив там в «силі багатства і розкоші»³⁷. При цьому, уникнути відповідальності в Україні йому допоміг відомий діяч П. Певний, котрий, на переконання М. Чеботаріва, «також старався відкусити «ковалок ведмежого вуха» від умираючої України»³⁸.

В архівних документах і матеріалах нам вдалося знайти декілька підтверджень про те, що під час революційних подій зловживання службовим становищем в армії та державних інституціях влади було звичним явищем. Різного гатунку «революційні» пристосуванці при будь-якій можливості намагалися відкусити від державного пирога найбільший шматок й при цьому їм було зовсім байдуже, яка доля чекає на українську революцію. Так, офіцер 13-ої автомобільної роти М. Попов підписав угоду з Подільським Союз-банком на поставку з Австрії 1 тис. пудів бензину першого гатунку. Фактично, цей бензин він разом з полковниками Довгим, Реутом та ін. вкрав з військових запасів. При цьому у кишені спритних «захисників» революції потрапило 150 тис. крб.³⁹ Інший «комерсант» Б. Щукін як член Україно-італійської торговельної місії, за нашими неповними підрахунками, зумів «заробити» понад мільйон крб. комісійних лише на поставках пально-масляних матеріалів, військового майна та інших товарних ресурсів з Румунії⁴⁰. Ще один діяч інженер-комерсант з якогось державного департаменту С.Я. Фрідман пропонував Союз-банку свої послуги у різних сферах діяльності й при цьому у нього був зовсім непоганий апетит на так звані «відкати» з торговельних оборотів. Так, від'їжджаючи у відрядження до Франції і Бельгії, він запропонував

послуги і встановив свою градацію на комісійні: від 1% до 5 % готівкою у залежності від суми проведеної ним операції⁴¹.

Таким чином, надмірні комісійні, «відкати» й такого типу зловживання значно підвищували ціну на товари, відповідно зменшувалася їхня кількість, що й створювало постійну нестачу ресурсів на потреби оборони УНР.

Однак, на нашу думку, у трагічних подіях осені 1919 року найбільшої шкоди зазнала справа консолідації всіх українських сил на боротьбу проти денікінської та більшовицької армій. На думку В. Солдатенка, «таке становище стало наслідком цілого комплексу суб'єктивних і об'єктивних факторів, з яких найголовнішим стало поглиблення військово-політичних суперечностей між галицьким і наддніпрянським таборами»⁴². Не вдаючись до аналізу причин виникнення цих суперечностей, все ж бачиться доцільним зупинитися на ролі і місці кооперації у виникненні цих негативних процесів. Прикро, що деякі мемуаристи розглядають діяльність кооперації на той час як один із факторів поглиблення кризи у відносинах між наддніпрянцями та галичанами. Разом з тим реальну картину справ та правдиве висвітлення участі кооперації у тих подіях виклав І. Мазепа у відомій праці «Україна у вогні й бурі революції». Автор спростував чутки про направлення 300 млн. крб. кооперативам на закупівлю повідла замість того, щоб негайно придбати теплу одягу і взуття для Українського і Галицького війська. Справді, за твердженням І. Мазепи, кооператори закупили для потреб хворих вояків меду й повідла, але лише на 300 тис. крб.⁴³ На переконання Ісаака Прохоровича, неправдива інформація про величезні кошти, передані кооперації в ущерб армії, була спеціально спланованою провокацією. Підтвердженням такого висновку І. Мазепи можуть стати дані, отримані нами при аналізі протоколів засідання правління Союз-банку того періоду. Так, за нашими підрахунками, у лютому-грудні 1919 р. установа отримала з державних ресурсів 86,6 млн. гривень, котрі за умовами «Зобов'язання» були негайно повернуті після проведення торгових операцій⁴⁴. Тому домисли деяких мемуаристів і частини тогочасних політиків про те, що кооперація начебто паразитувала на тлі української революції і користувалася виключно державними позиками і на цьому наживалася, не відповідають дійсності. Основною причиною фінансової катастрофи у жовтні-листопаді було те, що літак з 300 млн. гривень, що транспортував гроші з Відня, впав у Румунії, і тамтешня влада відмовилася ці кошти повернути. На думку І. Мазепи, ситуацію погіршували провокаційні чутки про нерівномірність розподілу коштів між УГА та армією УНР, котрі спеціально поширювались серед військових формувань галичан⁴⁵.

З оголошенням 24 вересня 1919 року війни проти Добровольчої армії в українських військах виникли значні проблеми у постачанні армії. В першу чергу катастрофічно не вистачало лікарських засобів для боротьби з пошестями і теплого одягу для збройних формувань, зовсім не підготовлених до ранніх холодів. Тогочасний стан забезпечення армії змалював І. Мазепа: «В багатьох випадках влада на місцях як цивільна, так і військова існувала лише на папері... В цих умовах значні кошти, що видавалися органам на постачання, не використовували як слід, і часто заготовлені матеріали через різні зловживання просто не доходили до армії»⁴⁶. Крім того, у забезпеченні армії брали участь майже всі урядові інстанції, кооперація, приватні структури та ін., що у такий спосіб розпоршувало вкрай обмежені кошти серед різних відомств. Як наслідок – більша частина цих грошей зникала в кишенях «не чистих на руку» «постачальників». Отже, проблемами армії в державі займалися всі, а конкретно ніхто. Існувала повна анархія і безконтрольність у вирішенні питань державної ваги. Тут доречним може стати вислів М. Чоботаріва, котрий зазначав: «Наша влада рідко, але все ж видавала якісь накази, розпорядження, вказівки, але *ніколи не контролювала їх виконання*»⁴⁷.

Спроба С. Петлюри через поширення декількох «Відозв» до населення з проханням зібрати для потреб армії теплий одяг і зброю, надання державним та військовим органам права на реквізицію теплих речей, білизни та взуття не поліпшила стану справ⁴⁸. Тому в екстремальних умовах уряд І. Мазепи під тиском ко-

мандування обох армій утворив окрему Колегію військового постачання у складі трьох членів, яку очолив відомий кооператор М. Стасюк⁴⁹. З 1 жовтня 1919 року новий орган, який отримав право користуватися всіма коштами державної скарбниці, приступив до виконання своїх повноважень. При цьому М. Стасюк у першу чергу виділив кошти кооперативним установам. Справді, у протоколі № 32 від 01.10.1919 р. значиться ухвала правління Союз-банку: «негайно приступити до заготівель збіжжя, фуражу, жирів, селянського полотна і т. ін.; одержати аванс не менше 50 млн. крб.; дати посвідчення нашим інструкторам, щоб їх скрізь пропускали як військових...»⁵⁰. Уряд, у свою чергу, звернувся до всіх органів самоврядування з відозвою про створення «Особливих комітетів громадської допомоги війську», оголосив «Тиждень козака» тощо. Цікавим документом, який, на наш погляд, відкриває справжні причини прорахунків уряду у підготовці війська до боротьби в зимових умовах, може стати протокол наради представників державних, громадських, кооперативних та інших установ м. Вінниці в справі організації комітету громадської допомоги війську УНР, яка відбулася 6 жовтня 1919 року. Так, на спробу організувати виробництво військового взуття, виявилось, що в Україні діє шкіряна монополія і «тверді» державні ціни, запроваджені ще Тимчасовим урядом Керенського й тому закупівельні ціни були у 5-6 разів занижені, й жодних державних заготівель провести було неможливо. Виявилось, що шкіряні заводи не контролюються державою, а відпускають продукцію на свій розсуд, тобто спекулюють. Крім того, з'ясувалось, що для виробництва шкіри і взуття на Вінничині існують достатні сировинні й виробничі ресурси, але за відсутності хімічних препаратів у найближчий термін їх використати було неможливо. Таким чином, проблему забезпечення армії взуттям і теплим одягом можна було вирішити на місці. Однак про це ніхто заздалегідь не потурбувався, що й призвело до такого критичного стану.

Не кращою була справа із закупівлями білизни і верхнього одягу. Виявилось, що населення не має запасів полотна і, особливо, сукна. У деяких районах селяни змушені були скуповувати у спекулянтів старі мішки і виготовляти для себе верхній одяг. Тому нарада ухвалила пропозицію Подільського Союз-банку і Вінницького споживчого союзу про відкриття у повітах шевських майстерень та для пошиття одягу і білизни використати всі наявні в кооперації ресурси⁵¹.

Отже, вивчені нами архівні джерела та аналіз опублікованої літератури дають підстави стверджувати, що в уряді УНР вирішенням проблеми постачання української армії ніхто предметно не займався. При відсутності контролю державних органів за виробництвом і використанням стратегічної продукції вона стала засобом збагачення окремих структур, що в кінцевому результаті згубно вплинуло на обороноздатність УНР. Орієнтація на закордонні ринки при майже повній міжнародній ізоляції, відсутності валютних ресурсів і надійних партнерів призвела до суцільного товарного дефіциту, для подолання якого потрібні були час і стабільний політичний курс провідників держави.

В умовах війни з більшовиками і добровольцями ні того, ні іншого держава не мала, що, на нашу думку, і призвело до чергових поразок УНР.

Варто звернути увагу ще на декілька рішень уряду, які, на наше переконання, ще більше поглибили кризовий стан військових формувань УНР. Мова йде про відміну з 17 жовтня обов'язкової постанови про монополієне право кооперації щодо проведення імпорتنих операцій та намічене урядом скасування монополії на хлібну торгівлю. Зрозуміло, що такі рішення були ухвалені під тиском правих політичних сил, які орієнтувалися на буржуазний уклад держави і лобювали інтереси приватного капіталу. Однак аналіз історичної літератури показує, що жодна держава, перебуваючи у стані війни, не дозволяла собі вільних ринкових цін на хліб, цукор та інші важливі для життєдіяльності продукти і товари. Про недопустимість прийняття таких заходів йшлося у «Меморіалі» представників української кооперації, переданого уряду з приводу його економічної політики. В документі зазначалося, що «Централ» як учасник договору з державою про відвантаження для

потреб Польщі 500 тис. пудів хліба і як основний поставник армії, котрий зобов'язався протягом 6 місяців забезпечити війська продуктами харчування, не зможе виконати цю угоду. «Українська кооперація, – наголошувалося в заяві, – щоб не стати поруч зі спекулянтами, ...мусить відмовитись від виконання угод, як в справі товарообороту, так і в справі постачання для армії». Прогнозуючи скупку приватними структурами хліба і значне підвищення цін, керівники кооперації пропонували таке: залишити право на експорт хліба виключно за кооперативними і громадськими установами; заборонити приватним особам закупівлю хліба вище від норм, необхідних для харчування сім'ї; імпорт речей першої необхідності та сільськогосподарського призначення залишити монополією держави, кооперативних та громадських установ⁵². Однак розв'язання цієї проблеми між урядом і кооперацією через воєнні обставини відклалося на довгий час. Наступальні операції Добровольчої армії, перехід армії УГА на бік генерала Денікіна (угода в с. Зятківці від 6 листопада 1919 року) остаточно підштовхнули УНР до критичної межі, яку в історії Української держави називають «Листопадівською катастрофою». Уряд ЗУНР на чолі з диктатором Є. Петрушкевичем емігрував у Відень, директорія УНР запросила до Кам'янця-Подільського польські війська і ухвалила рішення про перехід до партизанської війни у боротьбі за незалежність України.

Разом з тим подільська кооперація в умовах окупації денікінськими, а згодом більшовицькими військами продовжувала свою невтомну працю на користь українського народу. Про це яскраво свідчив у доповіді Головному отаману С. Петлюрі політичний референт УНР старшина В. Совенко: «Кооперація зробила своє велике діло по відбудові національного економічного та промислового життя, допомагаючи широко і активно нам в військово-технічних справах. ...В кожному селі мається потребительна крамниця і настільки популярна, що легко буде і надалі затримати в національних руках торгівлю та промисловість»⁵³. Безперечно, це була гідна і справедлива оцінка діяльності кооперації в подіях другої половини 1919 – початку 1920 років.

Отже, в умовах загострення воєнно-політичних обставин другої половини 1919 року кооперація Поділля проявила себе якнайкраще. У цей час була утворена повна ієрархічна структура управління кооперацією, яка дозволила кооперативному сектору економіки ефективно вирішувати завдання державних органів та суттєво мінімізувати гострі потреби населення краю. Таким чином, у катастрофічний період діяльності Директорії УНР подільська кооперація заявила про себе як про єдину національно орієнтовану економічну структуру, котра відігравала важливу роль у боротьбі українського народу за незалежність України.

1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 років) /Дмитро Дорошенко: Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.: - іл.
2. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920) /Олександр Доценко// – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с.
3. Україна. 1919 рік: Капустянський М. «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання /Передм. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.: іл.
4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції /І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.: іл.
5. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання /Упоряд.: М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.: іл.
6. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 /П. Скоропадський – Київ, Філадельфія, 1995. – 495 с.: іл.
7. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання /Вст. стаття: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.
8. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія / Михайло Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.: іл.
9. Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» /В.О. Крупина. – Київ, 2005. – 17 с.
10. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) /В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2003. – 488 с.
11. Лозовий В.С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В.С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2005. – 224 с.

12. Реєнт О.П. Україна ХХ–ХХІ століть. Роздуми та студії історика /О.П. Реєнт. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І.С., 2009. – 486 с.
13. Солдатенко В. Осінь 1919 року: Основні чинники розриву соборного фронту/ Валерій Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Випуск 39. – 171-198 с.
14. Корновенко С.В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919-1920 рр.) / С.В. Корновенко. – Черкаси: вид. Чабаненко Ю. А., 2009. – 438 с.
15. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк: Товариство українських кооператорів. (ТУК), 1964. – 624 с.
16. Аліман М.В. Український кооперативний рух України / М.В. Аліман, С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей. – Л., 1996 р. – 462 с; Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху: [Підручник для кооперативних вузів] / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук. – Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Л.: Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 410 с.
17. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.А. Фареній. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
18. Подолян В.В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.) / В.В. Подолян, В.П. Рекрут. – Вінниця, 2005. – 456 с.
19. Рекрут В.П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.) /В.П. Рекрут. – Вінниця: ПП Балук, 2006. – 408 с.; іл.
20. Ковальчук М. Названа праця. - С. 31.
21. Вістник Української Народної Республіки. – Ч. 13. – 9 липня 1919 року.
22. Лозовий В. Названа праця. – С. 37-38.
23. Ковальчук М. Названа праця. - С. 31.
24. Там само. – С. 58.
25. Там само. – С. 63.
26. Солдатенко В. Названа праця. – С. 174.
27. Ковальчук М. Названа праця. - С. 99.
28. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р-140, оп. 2, сп. 15, арк. 43-50 зв.
29. Там само. – Арк. 50 зв.
30. Селянська громада (Кам'янець-Подільський), 1919. – № 8.
31. Установчі збори Уповноважених Вінницького «Господар союзу» / Шлях (Вінниця), 1919. – № 35.
32. З діяльності Подільського Союз-банку / Україна, 1919. – № 34.
33. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 2, спр. 61, арк. 3.
34. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 3, спр. 7, арк. 55.
35. Омелянович-Павленко М. Названа праця. – С. 210.
36. Доценко О. Названа праця. – С. 10.
37. Чоботарів М. Названа праця. – С. 53.
38. Там само. – С. 52.
39. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 2, спр. 43, арк. 5.
40. Там само. – Арк. 9.
41. Там само. – Спр. 44, арк. 85.
42. Солдатенко В. Названа праця. – С. 186.
43. Мазепа І. Названа праця. – С. 301.
44. ДАВО. – Ф.Р-988, оп. 2, спр. 13, арк. 28; оп. 3, спр. 2, арк. 35; спр. 5, арк. 13, 30; спр. 7, арк. 28, 74;
45. Мазепа І. Названа праця. – С. 301.
46. Там само. – С. 300.
47. Чеботарів М. Названа праця. – С. 54.
48. Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 /Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 576-577, 580-581.
49. Мазепа І. Названа праця. – С. 301.
50. ДАВО. – Ф.Р-988, оп.3, спр. 7, арк. 28.
51. ДАВО. – Ф.Р-988, оп.2, спр. 16, арк. 2-4.
52. Кооперативне життя / Україна, 1919. - № 63.
53. Доценко О. Названа праця. – С. 166.

В статтє рассматриваются события украинско-белогвардейской войны 1919 года и освещается деятельность подольской кооперации на освобожденной территории в условиях осеннего кризиса Директории Украинской Народной Республики.

The article deals with events during the Civil War in 1919 and analyzes the activity of Podyl co-operation on the liberated territory during the autumn crisis of the Ukrainian People's Republic Directory.